

Јевто М. МИЛОВИЋ

УНИШТАВАЊЕ И РАЗВЛАЧЕЊЕ ИСТОРИЈСКЕ ГРАЂЕ О ЦРНОЈ ГОРИ И ВАЖНОСТ ЊЕНЕ СТРУЧНЕ ЗАШТИТЕ

Тешко су се могли на Цетињу сачувати стари документи. Они су страдали за вријеме турских освајања Цетиња и паљења Цетињског манастира у коме су се чували. Они су уништавани и у току првог и другог свјетског рата, а даље у пожарима, поплавама, при селидби. Крадени су и развлачени. Влага их је по подрумима и под крововима уништавала и мишеви гризли. А често је и људска немарност крива што смо данас лишени многих драгоцених докумената. Тако је, нешто ненамјерно а нешто намјерно, уништавана наша културна баштина.

Његош у „Предговору“ свога дјела *Лажни цар Шћепан Мали* каже: „Докуменатах слабо се код нас налази, јербо по недостатку хартије често пута и листови светијех књига за фишеке су се употребљавали; стога се и о Шћепану на Цетињу није нашло ништа до ови листић од игумна Мркојевића, којег оvdје fac-simile постављам“.

Вук Врчевић прича „да су се до смрти владике Петра I и црквене књиге буцале те у ратна времена за фишеке употребљавале, тако се може рећи да су, жали Боже, многи знатни догађаји пропали које су на корицама и на првим ненаштампаним листовима наши стари записивали, у несташници карте за писање . . . , а много више драгоцених рукописних оригинала, који би вјештоме историку данас служили не само за историју онога народа него и за општу српску повјесницу. — Ако је, дакле, икакав овакови документ претекао и при владици [Петру II] заостао и њему у руке дошао, или за њега чуо да се негђе као лијек или бијела врана налази, он га је макар како набавио и чувао. Али бојећи се да и ове не постигне иста судбина, пред саму смрт све опреми

по нарочитом човјеку у Биоградску Библиотеку, као и неке стародавне рукописне црквене књиге србуље, јер је знао да ће се онамо највјерније чувати и ондашњем ученом друштву на неку корист служити" (*Књиге Матице српске*, Нови Сад 1914, књ. 46, стр. 199).

Петар II Петровић Његош је поклонио драгоцене документе руском дворском савјетнику Александру Ројцу, који је концем маја 1832. посјетио Цетиње. Которски окружни поглавар Миховил Мартелини, који је будно пратио Александра Ројца, забиљежио је у свом допису од 8. јуна 1832. Губернијалном предсједништву у Задру, између осталог, и ово: „Ројц је, за вријеме свога боравка у Црној Гори од 26. до 30. маја, проучавао у Манастиру на Цетињу Цетињски летопис“. Извадио је из хрисовуље Ивана Црнојевића све пограничне тачке Црне Горе. Проучавао је и историјску грађу која се чувала у Цетињском манастиру. Искористио је и богату библиотеку митрополита Петра I Петровића. С допуштењем Његошевим са собом је узео све документе које су били издали „српски краљеви“ и који су се односили на Црну Гору. Правио је на Цетињу и забиљешке о црногорској администрацији, о црногорским обичајима, о црногорској ношњи и о црногорским везама с Бокелима“.

Његош је дао на поклон Вуку Стефановићу Караџићу, који га је 1834. и 1841. посјетио на Цетињу, многе важне историјске документе о Црној Гори, старе штампане и рукописне књиге, разне кодексе. У Националној библиотеци у Бечу (Збирка рукописа и инкунабула) чува се словенски кодекс број 25 који је Караџић продао, по овој прилици 1856—1858, бившој Дворској бечкој библиотеци.

Ми доносимо овдје записе из тог кодекса и њихове факсимиле:

"Ва лѣтѣ.сѣ /7207/ мѣа июліа сї /16/ днѣ
 ва нѣдѣлѣ стї ѿць да же вѣдомо како коупих сїю
 дшѣ сїнуѣ кнїгу житїѣ ста сав прѣва архїєпис-
 купа и учїтелѣ србска азѣ гршнї и смѣрнї
 данїлѣ нарчѣнї влѣка цѣтинскї аще произволѣ блгї
 бгѣ, са братїѣю приложїсмо сїю кнїгу храму рож-
 даства прчтїѣ бѣѣ на цѣтїнѣ и ткоѣ ѣ са нѣправ-
 доѣ ѿтнїмити ѿ се вїше рчѣна храма да будѣт прок-

лет ѿ га бѣа васѣ држителѣ и да му боудет на
страшному соуду ста бѣа ва мѣсто мѣти супа-
ница амин."

Тај кодекс је рестаурисан по жељи владике Данила Петровића 1792. г. О томе се у њему налази кратак запис:

"Сіе житіе стаго сави српскога ѿ бнови се ва плм зовоми
грбаль ва село глѣмо туиковиѣ повеленіємъ пре ѿ сѣнаго
митрополита кр данила цѣтинскога рукоужѣ много грѣшнаго
презвитѣра рафанла кнковиѣа текущеѣ тога лето битіа
1723 / 1729 / . 7237".

У првој половини 19. стољећа „почела је права трговина“ документима о прошлости Црне Горе. Вук Врчевић и Вук Поповић прикупљали су у Црној Гори, Боки Которској, у Паштровићима, Маинама и Поборима и по цијелој Далмацији историјске списе, старе штампане и рукописне књиге, и продавали Вуку Караџићу који је тада живио у Бечу. „Примјера ради“, каже Ристо Ј. Драгићевић, „наводим само то да је Врчевић у новембру 1858. године послао Караџићу око тридесет важних оригиналних докумената за историју Црне Горе, напомињући му за те рукописе, да их је „мало мање него све уграбио на силу неким Црногорцима кад су Омерпашине године фишкеке савијали, и бог зна какви много љепши и важни писама у фишкеке [су] раздрли, од кише сагњело и миши у гнијезда развукли“ (Вукова преписка IV, стр. 635—639 и 642).

Када су се турске трупе 1862. године приближиле Цетињу, из двора књаза Николе „намјештај, архиве и скуповјености преносе се на Његуше“⁴ (Ристо Ј. Драгићевић, Чланци о Његошу, Цетиње 1949, стр. 59).

Често су важна оригинална документа о Црној Гори добијали, на разне начине, неки наши и страни научници. Руски научник Александров објавио је у својој књизи *Материалѣи нѣ которѣя изслѣдованія по исторіи Черногорѣя* (Казан 18, 1897), двадесет и пет докумената из историје Црне Горе. У Архиву Валтазара Богишића у Цавтату чувају се многи оригинални документи које је Богишић добио, за вријеме свога боравка у Црној Гори, из архива на Цетињу и из приватних руку.

Неки наши научници крали су историјске документе из Цетињског манастира, из Биљарде и из Новог двора краља Николе.

Књаз Данило се жалио 7. маја 1857. године на свога секретара Милорада Медаковића да је „оставио архив у највећем нереду“ и да је однио „матике“ разних књажевих писама, а 13. децембра 1858. године књаз Данило је извијестио руског конзула у Дубровнику Јеремију Гагића да је примио послата му писма „господина Коваљевског, заједно са старим документима архиве црногорске, — које чрез секретара Милаковића понешене бјеху“ (Ристо Ј. Драгићевић, исто).

Да су се још са Цетиња развлачили документи на све стране показује и сљедећи примјер: „У децембру 1876“, саопштава Тих. Р. Ђорђевић, „дошао је са Цетиња у Котор Мартин Ђурђевић, некадашњи чиновник у Босни. Ту му је Лука Радонић, син некадашњег црногорског цивилног губернера, Вука Радонића, показао сав црногорски архив, који је његов отац, бивши прогнан, ујагмио и однио из Цетиња и крсташ, свилени, црвени алај-барјак с бијелим, великим крстом у средини“ (Тих. Р. Ђорђевић „Цетињски музеј“, Српски књижевни гласник, Београд 1. августа 1926, стр. 503).

Архива на Цетињу највише је страдала у току првог свјетског рата. „Полазећи са Цетиња“, прича Тих. Р. Ђорђевић, „краљ Никола је наредио да се и она спакује у пет великих сандука и да се као пртљаг понесе. На Скадарском језеру она је утоварена у једну мауну (чамац) која је привезана за лађу што је имала да превезе Краљицу Милену и њене пратиоце за Скадар. Како су баш тада, над лађом почели кружити непријатељски аероплани, Краљица и њена пратња се поплаше да им лађа и мауна не буду сувише велика мета, те пресеку конопац, којим је мауна била везана за лађу. Лађа отплови у Скадар, а мауна остане на језеру, по коме је лутала докле је нису нашли неки Арбанаси и предали војводи Божу Петровићу, гувернеру Скадра. Видећи шта је у мауни, војвода врати 'кофере' са архивом и све друго што је било у мауни у дворац Крушевац, близу Подгорице. Ту је све остало докле кнез Мирко Петровић није хтео, 1918. године, поћи у Беч да се лечи. Пред полазак он све однесе на Цетиње и сандуке са архивом закопа под једном шупом споредног дворишта краљевог двора, а око два метра дубоко. По достави некога ко је знао за њезино закопавање, њу је 14. априла 1923. године раскопао велики жупан Зетске области, г. Милован Џаковић. — Због дугог лежања у земљи мали се број докумената очувао у потпуно исправном стању. Нека су оштећена само делимично, без штете по текст, али су многа оштећена тако да су и текстови повређени, негде мање, негде више, а негде и потпуно. Нека су документа читава, али их је влага довела у такво стање да се не смеју додирнути, јер би се одмах распала“ (Тих. Р. Ђорђевић, исто, 503).

„Један стари цетињски професор и писац разних расправа и чланака из историје Црне Горе био је 1886. чак осуђен на тјелесну казну (шибикање), „који је стару манастирску, њему повјерену, архиву покрао и разне злоупотребе с њом чинио. Књаз Никола га

је помиловао и тјелесну му казну замијенио затвором на Грмозуру, острву у Скадарском језеру“ (*Глас Црногорца*, број 45 од 6. новембра 1886, стр. 4, и Ристо Драгићевић, исто, стр. 60).

И Симо Милутиновић је уништавао и развлачио документе из Његошева архива. Његош је 6/18. јануара 1831. године извјестио руског вицеконзула у Дубровнику Јеремију Гагића да му не може послати „потврж[д]еније што су [му] главари дали“, јер га је „Симо наш понио кад је пошâ на Стањевиће и тамо га је стопио“. Оригинал тестаментa митрополита Петра I исто је нестao из Цетињског архива. Сима Милутиновић га је, по свој прилици, понио са собом у Србију.

Бивши секретар митрополита Петра I Симо Орловић понио је са собом око 200 оригиналних писама и посланица Петра I из Цетиња за Задар кад је изневјерио Црну Гору и пребјегao на аустријску територију. Те сам документе нашао у Хисторијском архиву у Задру. Оригинални документи, који су се чували у цетињском архиву, развлачени су по читавој нашој земљи и по иностранству. Народни музеј на Цетињу откупио је 1947. г. од једног Никшићанина „оригинално и повјерљиво писмо митрополита новгородског и петроградског Серафима, које шаље 26. децембра 1834. године Његошу и даје му своје мишљење поводом Његошeве жеље да прогласи за светoга свога претходника митрополита Петра I“ (Ристо Драгићевић, исто, стр. 607).

Приликом сређивања архивске грађе у рукописној збирци библиотеке Матице српске у Новом Саду, Трива Милитар је нашао и један Његошев рукопис. То је један лист хартије. На једној страници тога листа Његош је исписао својом руком 40 стихова с почетка свога дјела *Лажни цар Шћепан Мали*, а на другој концепт једног службеног писма, које потиче, по свој прилици, из прве половине марта 1848. године. Матица српска је тај Његошев рукопис откупила од породице Александра Сандића (1836—1908), који је „у два маха био у Црној Гори“ и који је „на неки начин могао доћи до овог Његошевог рукописа“.

Захваљујући пријатељу инжењеру Тодору Виторовићу, дошли смо до аутографа Његошева препјева с француског „Химне ноћи“. Виторовић је нашао тај Његошев рукопис под кровом једне куће коју је поправљао и која се налази на Прчању у Боки Которској.

Рукопис Његошeве пјесме „Поздрав роду. Из Беча 1847. г.“ нађен је у Свеучилишној националној библиотеци у Загребу. Он је тамо дошао из заоставштине Љубомира Ненадовића.

Његошев препјев „Прво пјевање *Илијаде*“ штампао је А. Гавриловић 1899. у „Годишњици Н. Чупића“. Аутограф тога препјева чувао се прије првога свјетскога рата у Београдској народној библиотеци, „дали се, на жалост, одједанпут изгубио“. Није ми познато како је тај Његошев рукопис доспao у Београд.

А. Гавриловић је објавио и други Његошев препјев „Слово о полку Игорову“, исто у „Годишњици Н. Чупића“. Аутограф ово-

га Владичиног препјева нађен је у „уредничкој архиви Данила Медаковића, али му се траг послје замeтнуо“.

Перо Шоћ је у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду нашао препис „Посвете праху оца Србије“, по коме је она и штампана у првом издању „Горскога вијенца“. Највјероватније је да тај рукопис потиче из оставштине Милорада Медаковића.

Највећи дио Његошеве преписке налази се у Архивском одјељењу Цетињских музеја. Његош је већ у почетку своје владавине завео „Исходјашчи журнал“, књиге у које су уношене копије званичне државне преписке. Постојале су четири књиге „Исходјашчег журнала“. Посљедња књига, од 1848. до 1851, која је била и најважнија, нестала је из цетињског архива.

Затурио се био траг и Његошевом пасошу од 7/19. септембра 1833. г. који му је био издао, по наређењу руског цара Николаја I, Константин Родофиникин за његов повратак из Петрограда у Црну Гору. Прије неколико година анонимна особа вратила га је, обичном поштом, Његошевом музеју на Цетињу.

Биљежницу, у коју је Његош уносио својом руком разне мисли, стихове и друге забиљешке, и која има око 130 страна ситнога текста, била је понијела са собом у Француску кћерка краља Николе I Ксенија Петровић. Ксенија је 1956. поклонила „Биљежницу“ Историјском институту на Цетињу.

У току другог свјетског рата уништени су многи архиви и библиотеке, а послје ослобођења дати су у отпад: полицијски архив у Котору, архив прве гимназије на Цетињу, архив Зетске области и Зетске бановине, архив Црногорске банке на Цетињу и архив Великог суда у Подгорици.

Фонд которских управно-политичких списа ношен је у Италију, враћен у Задар и коначно је доспιο у Котор. Поједини његови свјештеници падали су, за вријеме превоза, у море и безброј докумената из њих је, усљед влаге, изблиједио или сасвим истројено. У архивском одјељењу Народне библиотеке у Београду, коју су Немци у прошлом рату бомбардовањем уништили, заувјек су нестала многобројна писма црногорских владика и главара, као и многи други документи који би данас били од непроцјениве вриједности за проучавање наше прошлости. У полицијском архиву у Бечу чувани су бројни документи који су се односили на Црну Гору, али су, увелико, 1927. године изгорјели.

Бивши дугогодишњи директор Државног музеја на Цетињу, који је много задужио историју Црне Горе, понио је са собом, кад се преселио с Цетиња у Београд, „богату колекцију рукописне књиге“ из црногорских манастира и цркава. „Народној библиотеци у Србије, чији су фондови били варварски уништени у априлској катастрофи 1941. године, продао је око 30 манускрипта од XIII до XVIII вијека. Са преосталим драгоцјеним екземпларима своје збирке није се раздвајао ни када је био — оронолог здравља, бо-

лестан и изнемогао — везан за болесничку постељу“ (Др Душан Мартиновић, „Душан Д. Вуксан (1881—1944) и његово стваралаштво“, *Историјски записи*, година LX (1927—1987), Титоград, 1987, св. I, стр. 202).

Као што се види, стари записи и код нас и у другим земљама бивали су изложени пропадању.

Ламинација се до сада сматрала као најбољи начин заштите старих оштећених архивских списа; међутим, у последње вријеме преовладава мишљење да није добро облагати оригинале јапанским папиром, него да треба сваки оштећени лист документа ручно рестаурирати.

Увјерени смо да ће се документи најбоље очувати ако буду објављени њихови факсимили.

Зато смо се трудили, почев од 1947. године, да снимимо што више докумената о Црној Гори. Фотокопирани смо, између осталог, свако Његошево писмо, сваку његову пјесму, сваку његову забиљешку, сваки потез који је он ставио на хартију — до којих смо могли доћи. Факсимиле његових писама и стихова добијали смо из разних крајева своје земље, затим из Аустрије, Совјетског Савеза, Италије, Њемачке, Француске, Чехословачке, Енглеске и из других крајева свијета.

У току свога рада у Државном архиву у Задру, још док се тамо чувао фонд которских управно-политичких списа (1948—1951), снимили смо велики дио писама владике Висариона Бајице, владике Данила, владике Саве, Василија, Петра I, Петра II и многих црногорских главара.

Од 1954. па до данас проучавали смо повремено историјску грађу у Историјском архиву у Котору. Настојали смо да фотокопирамо готово све ћирилске документе из фонда управно-политичких списа и других фондова који су сада, на жалост, у врло трошном стању и који су осуђени на неминућу пропаст, уколико хитно не буду рестаурирани.

Многобројни пријатељи у земљи и иностранству, поштоваоци Његошеви и врсни познаваоци прошлости Црне Горе, свестрано су нам помагали да бисмо сабрали што више факсимила Његошевих писама, пјесама и других његових забиљешака.

Лука Вујовић је допустио да Петар Топић фотографише за нас сва Његошева писма и све његове забиљешке од 1828. до 1851. који се чувају у Библиотечко-архивском одјељењу у фондovima Поседна акта и Приновљени документи на Цетињу. Динко Форетић нам је омогућио да микрофилмујемо Његошева писма која се налазе у Хисторијском архиву у Задру. Добротом Милоша Милошевића добили смо фотокопије свих Његошевих писама која се чувају у фондovima Историјског архива у Котору. Архивисти у многобројним архивима у Бечу помогли су нам да пронађемо и фотокопирамо велики број Његошевих писама која су тамо сачувана. Нико С. Мартиновић покљонио нам је копије Ње-

гошевих еписких пјесама „Пјесна от буле и Кокотије“, „Пјесна за Србе и за Турке“, „Пјесна о Пиперима и Турцима“. Од Павла Ђоновића добили смо факсимил Његошевог пасоша од 7. септембра 1833. и копију писма Ђорђија Н. Церовића од 23. децембра 1877. писцу *Смрти Смаил-аге Ченгића* Ивану Мажуранићу. Његошево „Објављеније народу црногорском у брдском“ од 18. септембра 1838. поклонио нам је Марко Шћепчевић из Црмнице. Јелка Мишић послала нам је ксерокопију Његошевог писма од 20. октобра 1848. Станку Вразу, које се чува у Свеучилишној националној библиотеци у Загребу. Тодор Виторовић нам је дао на поклон снимак рукописа Његошевог препјева с француског *Химне ноћи* и копију његове пјесме *Љетње купање на Прчању*. Саид Траљић нам је доставио из Свеучилишне националне библиотеке у Загребу ксерокопију Његошеве пјесме *Поздрав роду*. Из Беча 1847. г. Зина Атанасијевић послала нам је из Архива Валтазара Богишића у Цавтату снимке Његошевих писама од 7. фебруара 1836. и од 25. децембра 1850. Вуку Караџићу. Божидар Ковачевић упутио нам је из Архива Српске академије наука и уметности у Београду фотокопије свих Његошевих писама Вуку Караџићу и Сими Милутиновићу. Вјера Влаховић нам је поклонила снимак Његошевог писма од 21. јула 1851. Вацлаву Ханки и копију „црногорског паспорта“ од 7. октобра 1843. које је пронашла у Библиотеци Националног музеја у Прагу. Жарко Муљачић је снимио у фиорентинској Централној библиотеци Његошева писма од 1. марта 1847. и од 28. маја 1847. Николу Томазеу и њихове нам је снимке љубазно доставио.

Снимили смо и сва писма митрополита Петра I Симу Орловићу која се налазе у Хисторијском архиву у Задру. Ксерографисали смо и сва писма Петра I и друге документе који се чувају у Архивско-библиотечком одјељењу Цетињских музеја.

Нешто од тих ксерографија писама црногорских главара и владика објавили смо у књигама *Стазе ка Његошу и Његош у свом времену*. Настојаћемо да штампамо у наредним својим радовима све ксерографије осталих докумената о Црној Гори које смо пронашли и снимили, да бисмо што више црногорских докумената спасли од неминовног уништавања.

*

Географске карте, бакрорези, цртежи, планови и акварели били су такође, кроз вјекове, изложени пропадању. Зато смо од 1951. до данас скупљали географске карте старе Црне Горе и Боке Которске и планове појединих мјеста и утврђења у нашој земљи. Прикупили смо их преко 400. Они потичу од 1669. до 1878. године. Налазили смо их у бечким архивима и библиотекама, у Хисторијском архиву у Задру, у Архиву Хрватске у Загребу, у Историјском архиву у Котору, у венецијанским архивима, у Др-

јавној библиотеци у Источном Берлину, у Државној библиотеци у Западном Берлину, у Мајнцу, Висбадену, Паризу и у другим нашим и страним архивима и библиотекама. Неколико географских карата и планова Боке Которске добили смо од Миодруга Влаховића. Њима смо обогатили своју збирку.

Већином су то географски карте и планови „црно-бијело“, а има их и у боји. Има акварела у боји појединих мјеста у Боки с краја 18. и из прве половине 19. стољећа. У боји су и многобројни планови Црне Горе који су настали приликом разграничења Црне Горе и Аустрије које је, с прекидима, трајало од 1837. до јула 1941. године.

Прикупљајући географске карте, планове и разне цртеже Црне Горе и Боке Которске, наилазили смо и на писмену документацију о њима која је од велике важности.

Велики је значај тих карата, планова, цртежа. Они, истина, нијесу апсолутно прецизни, јер у тадашње доба, том техником мјерења, није то било ни могуће постићи. На тим картама, плановима, цртежима види се пак тачно шта је највише ауторе интересовало и чему су поклањали највећу пажњу, а шта су елиминисали као споредне појединости. Поред тога, у њима се налазе драгоцени локалитети и стари и мање познати називи и имена. Осим тога, читава је топографија одређеног положаја измијењена. Понека су утврђења сасвим ишчезла или су измијенила првобитни изглед. Па и начин писања појединих географских имена или локалитета може бити драгоцен за филологију, јер указује на то како се у то доба понеко географско име изговарало. На латиничкој географској карти види се да су се ријечи *Ријека* и *Бјелоши* писале са *ie*. Та имена су се морала изговарати „*Ријека*“ и *Бјелоши*. У повељама из средњег вијека сретамо *ѣ* у ријечи *Рѣка*.

Ђорђе Сп. Радојичић сматра да је јеромонах Пахомије „екавац а не јекавац“ и да „није био родом из Црне Горе“ него да је дошао у Црну Гору „из неког екавског краја“. Радојичић тврди то само на основу Пахомијеве изјаве да он потиче „от реке“, а не „от Рѣке“.

Ристо Ј. Драгићевић примјечује да Пахомије каже у штампаним књигама од 1519. до 1521. да је из Црне Горе „от Црњне Гори“ и да два пута изјављује да потиче са острва у Скадарском језеру: „от островъ діоклитинскаго езера“. Писање *Рѣка* или *Река* не може пак да служи као доказ. То се јасно види из записа и натписа и других разних докумената. Вук Караџић је, уосталом, 1857. писао да уопште нема у разним црквеним књигама „слова *ѣ* никако него мјесто њега да је свуда *е*“. Он је налазио „и у штампанијем орбуљама, као и у различним рукописима“, *е* мјесто *ѣ*. Он наводи многе примјере из црквених књига које су баш писане по „јужним крајевима нашега народа“, гдје се *е* не говори мјесто *ѣ*, него као што је познато, *је* или *ије* или (пред самогласним словом) и: „По различнијем мјестима, на којима се

у србуљама налази ,е' мјесто ,ѳ', а особито ,ѳ', мјесто ,е' . . . може се рећи да су се негда и у нас ова два слова једнако изговарала" и „да се ,ѳ' и ,е' изговарало једнако па писари да су писали како им је дошло на перо . . ." (Вук Караџић, *Скупљени граматички и полемички списи*, књ. III, св. II, Београд 1896, стр. 386—387, 394—395 и 431; Ристо Ј. Драгићевић, *Црногорске штампариие*, Историјски записи, Цетиње 1956, књ. XII, св. 1—2, стр. 23 и примједба 76).

Да се пак е у ријечи Р е к а изговарало као ије види се и на старим географским картама на којима је Ријека означена латиницом као Rieka. Према томе, и у старим повељама налази се у ријечи Р и ј е к а ѳ. На основу свега тога може се закључити да јеромонах Пахомије потиче из Црне Горе, из мјеста које је названо Ријека, и да није био екавац него јекавац.

Посебно је значајна и естетска страна географских карата, планова, цртежа. Они су рађени с много маште и укуса. Још је један детаљ врло карактеристичан и важан за старе географске карте: картографи су не ријетко исписивали и разне податке на својим картама које су од историјског, економског или неког другог значаја. На примјер: „Овдје је било јеврејско гробље", или „Солане код Тивта" итд.

Ове географске карте, планови и цртежи појавиће се почетком 1986. године. Издаће их НИО „Универзитетска ријеч".

Све ове карте, планови, цртежи већином су за науку непознати и први пут се објављују. Како је издање географских карата, планова, цртежа у Србији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Словенији, Македонији, у већим цјелинама, риједак случај, то је ова збирка утолико драгоценија за велики дио Црне Горе и Боке Которске. Треба овдје истаћи да је стара Црна Гора на картама из 17, 18. и 19. вијека приказана као засебна цјелина. И на турским картама је као засебна цјелина означена.